

Završni dio teksta ove monografije čini Zaključak u kojem je Matković u sedam točaka dao zaključna razmatranja i ocjene političkog programa, djelovanja i sastava te stranke a prije svega ocjene političke aktivnosti S. Pribičevića koji je u mnogo čemu predstavljao prvu osobu Samostalno demokratske stranke. I S. Pribičević i stranka bili su predstavnici prečanske buržoazije »u prvom red srpske buržoazije u Hrvatskoj« i kao takvi pokušali su učvrstiti vlastite pozicije i pozicije te buržoazije u političkom i ekonomskom pogledu, i to najprije »u centralistički uređenoj Jugoslaviji«, kao unitaristi, pri čemu su umnogome bili poluga »za međustranačko manevriranje vladajućih vrhova u njihovoj borbi za očuvanje vlasti«, a zatim se pridružuju Hrvatskoj seljačkoj stranci i u Seljačko-demokratskoj koaliciji čine srpsku komponentu tzv. prečanskog fronta. Na kraju knjige tiskan je popis literature, sažetak na engleskom jeziku, bilješka o piscu, te kazalo osobnih imena.

Tom je monografijom dakle uvećan fond analitičkih radova iz političke povijesti građanskih stranaka između dva rata. Obradena je problematika političkog djelovanja i programatskih koncepcija jednoga istaknutog predstavnika građanskih snaga i jedne stranke koja se po veličini nije ubrajala u jače stranke toga vremena, ali je ipak bila važan faktor u tadašnjoj političkoj konstelaciji. To je učinjeno metodom klasične političke historiografije, što znači da je analiziran rad vodstva stranke u političkim zbivanjima toga vremena, i to ne samo prikazivanjem programa nego i svakodnevnih političkih aktivnosti. Nema tu, dakle, ocjena društvene uloge te stranke i njezina značenja u društvenom životu, bez obzira na to što ima indikacija i ocjena njezine socijalne strukture. No, ipak, kao što je već rečeno, ta monografija H. Matkovića umnogome popunjava dosadašnja saznanja o Samostalnoj demokratskoj stranci i političkom profilu S. Pribičevića, i ne samo to — ona je prvi sustavni prikaz djelovanja Samostalne demokratske stranke u vremenu od njezina osnutka do šestojanuarske diktature, dakako prvi sustavni prikaz iz domene isključive političke određenosti i djelatnosti te stranke.

Bosiljka Janjatović

ZBORNİK SJEĆANJA »ŠPANIJA 1936—1939«, knj. I—V, izd. Vojnoizdavačkog zavoda, Beograd 1971, str. 2867

To je dosad kod nas, a možda i u svijetu, najpotpunija i najobuhvatnija publikacija posvećena španjolskom ratu, sudjelovanju naših dobrovoljaca, organizaciji drugih oblika pomoći Republici i narodu Španjolske.¹ U toj ediciji, objavljenoj u formi zbornika, sakupljeno je trista petnaest priloga pretežno memoarskog sadržaja, dakle sjećanja samih sudionika rata iz naše zemlje, koja

¹ Izdavanje te publikacije pokrenuto je na inicijativu Udruženja španjolskih boraca Jugoslavije još 1965. godine. Formirana su dva urednička odbora: jedan sastavljen od predstavnika španjolskih boraca (Vlajko Begović, Čedo Kapor, Veljko Kovačević, dr Gojko Nikoliš i Vojo Todorović) i drugi sastavljen od desetak generala i viših oficira historičara s pukovnikom Radovanom Panićem kao odgovornim urednikom i Radomirom Petkovićem, glavnim urednikom u samoj redakciji zavoda.

predstavljaju autentična svjedočenja o tom tako važnom događaju borbene solidarnosti međunarodnog proletarijata i prvom jačem otporu fašističkoj agresiji u Evropi.²

Najprije je bilo zamišljeno da se cijeli materijal štampa u tri knjige, ali, u toku petogodišnjeg rada, pokazalo se da priloga ima puno više i tako je 1971. godine iz štampe izašlo i na samom početku 1972. godine u izlozima se pojavilo pet dobro opremljenih knjiga Zbornika pod naslovom »Španija 1936—1939. godine«. Priloga su raspoređeni u osam glava, odnosno devet poglavlja, prema sadržaju problematike na koju se odnose, a osim memoarske građe, koja ispunjava više od osamdeset posto stranica zbornika, štampani su i neki znanstveni radovi, dokumenti, popis jugoslavenskih dobrovoljaca, sudionika španjolskog rata, kronologija rata i prilozi drugog sadržaja, sastavljeni na osnovi sjećanja, dosadašnjih publikacija i pristupačnih arhivskih dokumenata naših i nekih stranih instituta. Španjolski građanski, odnosno narodnooslobodilački rat³ bio je tako važan događaj da se ni danas, trideset četiri godine nakon njegovog tragičnog završetka, ne može zaboraviti da je španjolski narod prvi dao snažan otpor fašističkoj agresiji, iako je fašizam u španjolskoj reakciji našao početnu osnovicu za pohod na osvajanje cijeloga svijeta. O španjolskom ratu i internacionalnim brigadama pisala je sva svjetska štampa, napisane su mnoge brošure, članci, reportaže, brojna memoarska djela, neke monografije i druge publikacije. Međutim kod nas — osim nekoliko knjiga sjećanja, autobiografija, priličnog broja skupnih i individualnih članaka memoarskog sadržaja — do danas o tome nije napisano nijedno znanstveno djelo, čak ni ozbiljnija monografija o pojedinim temama koje bi se odnosile na taj tako važan povijesni događaj. Osim toga, koliko je meni poznato, nitko se od istaknutijih povjesničara ozbiljnije i ne bavi tim velikim događajem međunarodne solidarnosti revolucionarnog proletarijata, izuzev samih sudionika: Vlajko Begović, Radivoje Nikolić i sada već preminuli Stevan Belić Dudek.

Upravo zbog svega toga, velika je važnost zbornika čiji je sadržaj autentično kazivanje sudionika rata; kazivanje jedne generacije današnjoj i budućim i omogućavanje potpunog uvida u organizaciju pomoći i sudjelovanje naših dobro-

Nakon toga pozvani su svi preživjeli sudionici španjolskog rata da svojim priložima pomognu akciji i pridonese boljoj implikaciji toga prvog jačeg sukoba demokratsko-progresivnih i reakcionarno-fašističkih snaga na području Španjolske. »U realizaciji tog poduhvata Redakcija se obratila i naišla na punu podršku, pomoć i razumevanje brojnih organizacija, ustanova i pojedinaca, a naročito Udruženja saveza borca narodnooslobodilačkog rata i sekcije Udruženja španskih boraca [...]« (Izjava redakcije, knj. V, str. 634). Opširniji prikaz te publikacije vidi u osvrtu pisca ovih redaka u »Našim temama«, br. 9/72, pod naslovom »Svjedočenje španjolskih dobrovoljaca«.

² Govoreći o tome drug Tito u predgovoru zbornika — koji je napisao zajedno sa Santijagom Kariljom, sekretarom CK Komunističke partije Španjolske — kaže: »U predvečerju španskog građanskog rata, nad Evropom se sve otvorenije nadvisila opasnost od agresije fašističkih snaga. U pripremama za nova osvajanja reakcionarnim snagama svijeta smetala je Demokratska Republika Španija. U Madridu i Berlinu, a posebno u Rimu, počela je da se kuje zavjera protiv španskog naroda koji je stajao iza svoje progresivne vlade Narodnog fronta. I reakcionarna pobuna koja je u Španiji izbila 18. jula 1936. godine bila je dio fašističkih planova sprege — osovine Rim—Berlin« (I, str. 7).

³ Španjolski rat, iako je počeo kao građanski, zbog stranog miješanja i po svojoj važnosti ubrzo poprima obilježje svjetskog sukoba reakcionarno-fašističkih snaga s jedne, i progresivno-demokratskih s druge strane. Tako taj rat postaje antifašistički i nacionalno-oslobodilački jer se španjolski narod borio protiv fašističke agresije i domaće reakcije.

voljaca u španjolskom ratu, tragični završetak rata i odlazak u koncentracione logore i zatvore diljem Francuske i Španjolske. Prilozi zatim govore o organizaciji života u logorima i teškoj, upornoj borbi protiv nasilnog odvođenja u radne čete i legiju stranaca, o povezivanju s KPJ, organizaciji pomoći i povratku u domovinu.

Građa zbornika donekle je tematski i kronološki raspoređena (iako ne do kraja dosljedno) u osam glava prema problematici koju sadržaji priloga obrađuju. U prvoj glavi prve knjige, pod naslovom »Istorija španjskog rata«, štampana su četiri znanstvena rada: »KPJ i rat u Španiji« i »Internacionalne brigade« (Vlajko Begović), »Španski građanski rat 1936--1939« (Radivoje Nikolić) i »Jugoslaveni u španskom građanskom ratu« (Stevan Belić Dudek).

Prvi je rad pisan na osnovi partijskih dokumenata: okružnica, instrukcija, odluka, pisama i brojnih članaka štampanih u *Proleteru*, organu CK KPJ, koji je tih godina izlazio u Parizu. Kolika je važnost pridavana španjolskom ratu vidi se i po tome što je drug Tito, kao organizacioni sekretar, bio osobno zadužen za pomoć⁴, a, uz to, pomoć španjolskom narodu postaje važno pitanje na svim sjednicama i sastancima Centralnog komiteta KPJ u 1936. i 1937. godini, i jedno od najglavnijih i do završetka rata, odnosno do organizacije povratka španjolskih boraca u Jugoslaviju.

Navedeni Begovićev rad više je informativnog, i to ne potpuno, karaktera, a posebni su nedostaci članka u tome što dublje i svestranije ne ulazi u prikaz organizacionog pitanja u vezi sa sastavom i djelovanjem našeg Nacionalnog komiteta, koji je formiran u Parizu, i njegovih odnosa s CK KPJ, Međunarodnim komitetom za pomoć Španjolskoj i Kominternom. O tome nešto nepotpuno govori dr Sergije Dimitrijević u članku »Akcija za formiranje internacionalnih brigada i odlazak jugoslavenskih dobrovoljaca preko Pariza«⁵, što nije dovoljno za razumijevanje toga bitnog pitanja. Osim toga, ništa se ne govori o »provalama« i hvatanju velikih skupina komunisti i simpatizera prigodom priprema za odlazak u Španjolsku. Mislim da je Begović, kao dugogodišnji partijsko-politički i znanstveni radnik, mogao nešto više reći o tome, kako bi se došlo do novih i valjanijih podataka.⁶

⁴ O tome je drug Tito u *Proleteru*, uz ostalo, napisao: »Herojski španjolski narod očajno se bori, slabo oboružan protiv zločinačkih izdajica Španjolske koji trguju sa njenim teritorijem i u zamjenu dobivaju Hitlerove 'Junkerse' i Mussolinijeve 'Kapronije'. No španjolski narod koji se bori za demokraciju i slobodu u pravu je da očekuje nešto više nego samo platonске izjave solidarnosti.

Ne neutralnost, nego najpuniju pomoć dužne su ukazati španjolskoj vladi sve države članice Društva naroda. Ovdje se radi o namjeri fašista da raskomadaju narode. Ovdje se radi o najstrašnijoj ratnoj opasnosti. Ali ona se može izbjegnuti ne paktom neutralnosti, koja znači blokadu zakonite španjolske vlade, nego punom i brzom vojno-tehničkom i materijalnom pomoći i podrškom španjolskom narodu od strane svjetske demokracije, od strane svih pristaša mira« (Španija V, str. 476).

⁵ Dr Sergije Dimitrijević bio je neko vrijeme predstavnik naše Partije u Međunarodnom komitetu za pomoć španjolskom narodu u Parizu. Njegov prilog pod tim naslovom štampan je u petoj knjizi zbornika na str. 314.

⁶ Begović, osim toga, ništa ne govori o frakcijama koje su se javljale i među komunistima dobrovoljcima u Španjolskoj, osobito u vrijeme i neposredno nakon smjnjivanja Gorkića. O tome je Begović pisao u zborniku sjećanja aktivista »Četrdeset godina« (II/4, str. 211). O takvoj jednoj frakciji govori i Božidar Maslarić u pismu upućenom Otu (Titu) u Pariz u vrijeme smjnjivanja Gorkića. Pismo se nalazi u Arhivu za istoriju radničkog pokreta, Beograd, sig. 1-b/3.

U drugom radu, »Internacionalne brigade«, Begović je potpunije uspio prikazati povijest internacionalnih brigada, i ne samo brigada, već i sudjelovanje međunarodnih boraca u drugim rodovima⁷ oružja i jedinicama španjolske republikanske armije od početka do završetka rata. Za to se koristio dosad objavljenom literaturom: monografijama, raspravama, periodikom i drugim publikacijama znanstvenoga i memoarskog sadržaja objavljenom na našem i nekim drugim jezicima, a služio se i pristupačnom arhivskom građom naših instituta i instituta u Moskvi i Pragu.

Govoreći o povijesti internacionalnih brigada, Begović navodi prijedlog IK Kominterne, potkraj rujna 1936. godine, o potrebi formiranja posebnih međunarodnih jedinica, a na osnovi njega vlada Republike donijela je 22. X 1936. konačnu odluku o osnivanju internacionalnih brigada, Baze i Komesarijata međunarodnih boraca⁸. Internacionalne brigade su uz Peti puk bile najorganiziranije, najdiscipliniranije, najbolje naoružane i najborbenije jedinice španjolske republikanske armije. Zato je i njihova uloga u obrani Madrida i kasnije u ofenzivnim i defenzivnim bitkama republikanske armije bila mnogo veća od njihove brojnosti. No, unatoč tome ne mogu se prihvatiti teze da su internacionalne brigade 1936. i 1939. god. spasile Madrid od okupacije pobunjeničkih i fašističkih snaga, što se naglašava u nekim priložima zbornika. Internacionalne brigade bile su jedna čvrsta karika u lancu obrambenog sistema, ali samo jedna karika, a ne i čitav lanac.

Zapravo su internacionalne brigade odigrale mnogo veću moralno-političku ulogu zato što su svojom prisutnošću dokazivale španjolskom narodu da nije sam i bile svjedok međunarodne solidarnosti s borbom španjolskog naroda. To je pozitivno djelovalo na povezivanje heterogene strukture španjolskih antifašista u jedinstveni Narodni front Španjolske. Uloga i značenje internacionalnih brigada još su se više očitovali u jačanju antifašističke svijesti i solidarnosti u razvoju revolucionarnih i antifašističkih pokreta uopće, jer su »svojom primerom i iskustvom u ratu protiv fašističke agresije i ujedinjavanjem naroda u toj borbi na širokoj narodnofrontovskoj osnovi, dale svoj značajan doprinos organizovanju i razvijanju borbe protiv fašističke agresije i u pokretima otpora u drugom svjetskom ratu. Španski borci bili su veoma često organizatori i kadrovi te borbe« (I, 212).

Najobimniji je rad Radivoja Nikolića koji predstavlja pokušaj monografije povijesti španjolskog rata. Nikolić je, kao dobar poznavalac španjolske povijesti i jezika, nastojao dati presjek novije španjolske povijesti s težnjom da ukaže na

⁷ Naši su dobrovoljci sudjelovali u svim rodovima španjolske republikanske vojske, a najviše ih je bilo u Sto dvadeset devetoj brigadi, bataljonima: »Đuro Đaković«, »Georgi Dimitrovič«, »Divizionario« i artiljerijskim baterijama: »Petko Miletić«, kasnije »Jugoslavija«, »Stjepan Radić«, »Vasil Kolarov«, »Rosa Luxemburg«, »Karl Liebknecht«, »Ana Pauker« i drugim. Uz to su naši dobrovoljci bili vrlo aktivni organizatori i rukovodioci partizansko-diverzantskih jedinica koje su djelovale u pozadini neprijatelja. To je bilo na početku rata, a kasnije se formiraju takve jedinice koje su upadale sa slobodnog područja u neprijateljsku pozadinu što je bilo mnogo neefikasnije i teže. Iako u zborniku ima dosta priloga o tom pitanju, ostalo je nerazjašnjeno zašto se ne razvija partizanski način ratovanja?

⁸ Na osnovi rješenja Izvršnog komiteta Kominterne o formiranju posebnih jedinica potkraj rujna 1936. godine, na početku listopada, odnosno oko 11. X 1936. počelo je osnivanje Baze za međunarodne borce u Španjolskoj. Zatim je 22. X donesena odluka španjolske vlade o formiranju internacionalnih brigada, a nakon toga na početku studenog formirane su prve brigade a zatim i Komesarijat međunarodnih boraca. U tim centrima radilo je dosta i naših dobrovoljaca.

mnogobrojne proturječnosti i brojna previranja u polufeudalnoj, zaostaloj i više-nacionalnoj španjolskoj zajednici. Upravo su te proturječnosti — po njemu — nužno morale dovesti do građanskog rata. Nakon toga iznosi manje-više poznate činjenice o formiranju fašističkih i profašističkih političkih stranaka, s jedne, i pokušaje ujedinjavanja svih demokratskih snaga u formiranju Narodnog fronta, s druge strane. To jedinstvo bilo je više formalno, a nikad stvarno zbog, navodno, različitih interesa. Ali, upravo nam te različite interese Nikolić nije uspio do kraja analizirati i prezentirati. Ipak iz njegova kazivanja možemo zaključiti da je španjolski antifašistički rat bio proizvod različitih okolnosti, klasnih, nacionalnih i drugih proturječnosti španjolskog društva. Upravo su te proturječnosti dobro uočile i njima se koristile fašističke zemlje Njemačka i Italija, što se dobro očitovalo u organizaciji i svestranoj pomoći pobunjenicima.

Drugi dio navedenog rada ispunjen je pregledom ratnih operacija, formiranjem jedinstvene španjolske armije, padovima i formiranjem vlada, bez ulaženja u njihove bitne uzroke, te unutarnjim i vanjskim političkim odnosima, posebno o formiranju i djelovanju Komiteta za nemiješanje u koji ulazi i Sovjetski Savez. Tekst je popraćen brojnim shemama, slikama i crtežima, što mu daje veću jasnoću i omogućuje bolje razumijevanje toga važnog povijesnog događaja.

Nikolić se gotovo od završetka rata neprekidno bavi Španjolskom, pa je kao dobar poznavalac španjolskog jezika i političke konstelacije u toku rata i nakon njegova završetka, a k tome je — kako sam kaže — proučavao arhivsku građu i brojne publikacije na španjolskom, engleskom, francuskom i ruskom jeziku, te je mogao bolje prikazati ulogu anarhista⁹, trockista i drugih struja u radničkom pokretu Španjolske. Osim toga, ništa nije rekao o tome zašto se nije razvila partizansko-diverzantska aktivnost u pozadini pobunjenika, iako tvrdi da je bila korisna i da su pobunjenici teško suzbijali gerilske odrede koji su bili spontano i organizirano formirani na početku rata, a kasnije samo ponekad upadali sa slobodnog teritorija. Ima tu dosta nedorečenog, ali i dobrih konstatacija.

Prilog »Jugosloveni u španskom ratu«, iako pripada studijskom dijelu zbornika, ipak je pisan na osnovi osobnog iskustva, doživljaja i zapažanja pisca koji je u Španjolsku došao među prvima i bio na dužnosti komesara bataljona »Đuro Đaković«, pa je tako bio bolje upoznat sa sastavom, položajem i poteškoćama naših dobrovoljaca u tom ratu i njihovoj borbi za okupljanje u određene jedinice. U tom prilogu nije ništa novoga rečeno u odnosu na ono što je isti pisac već objavio u knjizi »Na bojnim poljima Španije« i drugim radovima, što ne znači da članak nije trebao biti štampan i uključen upravo u taj dio zbornika.

Ti studijski prilozi, kako ih je nazvala redakcija, zauzimaju dvjesto osamdeset pet stranica, ili nešto više od polovice prve knjige, odnosno oko jedanaest posto ukupnog broja stranica u zborniku, a više od osamdeset posto stranica ispunjeno je memoarskim priložima sudionika rata. Prilozi druge glave, »Pripreme i odlazak u Španiju«, koji obuhvaćaju drugi dio prve knjige, odnose se na pripreme i organizaciju odlaska dobrovoljaca iz naše i drugih zemalja gdje su živjeli i radili kao politička i ekonomska emigracija ili su studirali. Opisane su različite i teške situacije koje su preživljavali i okolnosti u kojima su se nalazili do dolaska

⁹ Nikolić je dobar poznavalac španjolskog anarhizma i drugih strujanja u lijevom pokretu Španjolske. On je već, kako sam informiran, napisao i za štampu pripremio opširnu monografiju o španjolskom anarhizmu, pa je mogao sigurno nešto više u tome prikazu reći o tim bitnim pitanjima za bolje razumijevanje španjolskog rata.

u Španjolsku i uključivanje u internacionalne brigade i druge jedinice španjolske republikanske armije. Putovali su organizirano u grupama, ali i pojedinačno, samoinicijativno. Mnogi su putovali sakriveni ispod željezničkih vagona, u ribarskim lađama, na brodovima kao dio posade ili kao »sljepi« putnici sa željom da stignu u Španjolsku i da se uključe u borbu protiv fašizma. Ti prilozi prilično zorno prikazuju ono burno vrijeme velikih previranja i početak okupljanja demokratskih snaga protiv fašističke opasnosti koje se očitovale upravo u Španjolskoj.

Treća glava, pod naslovom »Život i borbe u Španiji« (više od 110 članaka i reportaža), sadrži velik broj činjenica i autentičnog kazivanja (svjedočenja) sudionika o uspjesima i porazima, poteškoćama i oduševljenjima, pogibijama i ranjavanjima na frontama diljem Španjolske. To je najopsežnije poglavlje, jer zahvata cijelu drugu i treću knjigu zbornika, i njim se daje potpunija slika razvoja i tragičnog završetka španjolskog rata, iznose činjenice o međusobnim odnosima i posebno o odnosima prema španjolskim borcima i španjolskom narodu koji su bili u pravom smislu drugarski i prijateljski, što potvrđuju ovakve izjave sudionika: »[...] Žene su nam prale košunje, nismo više jeli konzerve. Zatim je došlo naređenje da napustimo seoske kuće. Premješteni smo u napuštene ambare. Seljaci su nam i dalje donosili hranu i odnosili prljavu vojničku rublje na pranje, a kada je jedinica krenula na željezničku stanicu dva kilometra izvan sela, svi su nas ispratili. Žene su plakale. Jedna je rekla:

— Vi ste nam kao djeca. Kada vi odete, znamo što nas čeka. Naši sinovi koji su otišli u Republikansku vojsku pisali su nam da sa vama postupamo kao sa njima, kao da su oni kod kuće. Sada kada idete kao da oni odlaze s dopusta na front« (Španija III, 453).

Takav je bio odnos španjolskog naroda i pripadnika španjolske republikanske vojske prema međunarodnim dobrovoljcima, a oni su se — prema mogućnostima — nastojali na sličan način revanširati. Pomagali u sakupljanju ljetine, u liječenju ranjenih i iznemoglih, davali dobrovoljne priloge za osnivanje dječjih vrtića i dječje školovanje. »Pored dobrovoljnih priloga koje su za dječji vrtić redovno svakog mjeseca davali ranjenici i bolničko osoblje, svaki je ranjenik želio da lično podari svoju najmiliju djecu. Iz dobrovoljnih priloga kupovali smo hranu, odjeću, obuću, školski pribor, igračke, plaćali učitelje i vaspitače, a svaki je ranjenik opet, iz svojih skromnih ušteđevina, kupovao djeci igračke, slatkiše i drugo što bi ih moglo obradovati« (Španija III, 133).

Većina tih priloga, posebno druge i prve knjige zbornika, prvi put je štampana, ali ima i onih koji su izvedeni na osnovi pisanih izjava ili magnetofonskih snimaka, odnosno na osnovi već objavljenih publikacija. Upravo i zbog toga u tom dijelu zbornika ima dosta ponavljanja, nebitnog prepričavanja i sporedne deskripcije prožete ponegdje čak i hiperbolično-optimističkim uljepšavanjem i jednostranim sagledavanjem činjenica. Ipak je priloga takvog sadržaja malen broj, a većina je onih koji realističnije govore o tim teškim trenucima iznoseći pri tom pojedine slabosti i negativnosti, što nikako ne umanjuje važnost sudjelovanja međunarodnih boraca, već upotpunjuje i mnogo bolje pridonosi svestranijem osvjetljavanju tog grandioznog događaja međunarodne solidarnosti demokratskih snaga svijeta u pronalaženju prave istine, a ne onakve kakvu netko želi i očekuje.

Četvrta glava, »Kroz logore i zatvore«, obuhvaća prvu polovicu četvrte knjige zbornika čiji prilozi, kako se iz naslova vidi, govore o mukotrpnj i surovj

borbi za opstanak u logorima i zatvorima diljem Francuske i Španjolske, jer, napuštajući španjolsko područje, dobrovoljci nisu napustili i borbu protiv fašizma, već su samo promijenili mjesto i metode te borbe. U Španjolskoj su se borili s oružjem, u francuskim logorima i zatvorima bez oružja, a dolaskom u Jugoslaviju nastavili su borbu s oružjem koje je trebalo oteti neprijatelju. Samosvjesno su izabrali taj teški put borbe za opće dobro i u toj borbi mnogi su dali sami sebe — dali svoje živote.

U tim se priložima očituje, što upravo oduševljava, neko neshvatljivo ali očito vidljivo kolektivno drugarstvo, jedinstvo i moralna nepobjedljivost i odanost određeni ljudskim idealima. Upravo je takav duh puno pridonio brzom savladivanju apatičnosti koja se obično javlja (i tu se morala nužno javiti) zbog tragičnog završetka rata i surovog, gotovo nepodnosivog života u logorima. Međutim, oni su ostali nepobijedeni i usprkos planiranom i organiziranom nastojanju francuske i svjetske reakcije da likvidira »tu crvenu komunističku vojsku« odvođeći ih u legije stranaca i radne čete za čišćenje minskih polja. Svemu su odoljeli, a tom raspoloženju i upornosti u odbijanju svih napada, uz ostalo, pridonijela je i velika podrška i organizirano slanje pomoći naših naroda pod rukovodstvom i u organizaciji Komunističke partije Jugoslavije.

Osim toga, u drugom dijelu četvrte knjige skladno je uvrštena peta glava pod naslovom »Povratak u zemlju« čiji sadržaj, dakako, govori o teškom organiziranju kanala za povratak naših dobrovoljaca u Jugoslaviju i dobroj organizaciji prijema i prihvata u Zagrebu, za što su priloge dali, uz sudionike španjolskog rata, organizatori i drugi aktivisti tih akcija. Partijska organizacija logora po direktivi KPJ najprije uspostavlja određene centre¹⁰ i kanale diljem Francuske putem i pomoću kojih su španjolski dobrovoljci odlazili raznim putevima i pravcima, a glavni je bio onaj preko Njemačke. S tim borcima KPJ, opet uz pomoć španjolskih boraca koji su već bili došli, uspostavlja vezu i otvara kanal preko Maribora i Dobave do prihvatnih centara u Zagrebu, gdje su nakon kraćeg oporavka dobivali raspored za uključivanje u narodnooslobodilačku borbu.

U posljednjoj, petoj knjizi štampane su tri glave: »Do Španije i nazad«, »Likovi palih Španaca«, »Odjeci španskih događaja u Jugoslaviji« i kao posebno poglavlje »Prilozi«. Iako je redakcija nastojala da građu sistematizira i donekle tematski rasporedi u osam glava, odnosno devet poglavlja, ipak u tome nije potpuno uspjela, što dokazuje šesta glava »Do Španije i nazad« koja remeti raspored pa je, mislim, nije trebalo posebno izdvajati, već priloge prema sadržaju podijeliti na tematiku odlaska i posebno tematiku povratka španjolskih dobrovoljaca i uključiti ih u već postojeće glave zbornika.

Druge dvije glave — »Likovi palih Španaca« i »Odjeci španjolskih događaja u Jugoslaviji« — prilično su dobro raspoređene i u zbornik uvrštene. Posebno valja istaći važnost sedmog poglavlja u kojem se pokušalo bolje osvijetliti preminule sudionike španjolskog antifašističkog rata. Međutim, po mom mišljenju, to je trebalo svestranije i šire zahvatiti i — prema naslovu poglavlja — osvijetliti sve, bar najistaknutije »Španjolce« iz dva antifašistička rata koji su poginuli u Španjolskoj, Jugoslaviji i drugim evropskim zemljama u borbi protiv fašizma. Čini se da je primano ono što je ponuđeno, a valjalo je bolje i s većom odgovor-

¹⁰ Glavni centri, koje su španjolski borci uspostavili na prijedlog KPJ, bili su u Marselju i Parizu kojim su rukovodili Laza Latinović i Laza Udovički. Centri su vrlo dobro funkcionirali i omogućili velikom broju logoraša da se preko Njemačke ili drugim pravcima vrate u Jugoslaviju.

nošću organizirati rad na pisanju i prikupljanju priloga za tu glavu. Tako se čini da se sjećamo samo nekih preminulih španjolskih sudionika, pa čak ne i mnogih istaknutih ličnosti, iako je za to bilo dovoljno podataka.

Osim toga, i posljednja glava zbornika, čiji prilozi govore o odjecima španjolskih događaja u Jugoslaviji, nije svestrano i potpuno prezentirana. Tu je objavljeno četrdesetak priloga memoarskog sadržaja, organizatora i aktivista radničkog pokreta u nas, koji se odnose na odjek španjolskog rata u našoj zemlji, na organizaciju pomoći i odlazak dobrovoljaca u Španjolsku (gdje ima i kontradiktornih stavova o nekom događaju)¹¹, te slanje pomoći u logore nakon završetka rata i organizaciju povratka. Uz to ima nekoliko članaka koji zahvaćaju odjek španjolskog rata u našoj štampi. Tu je, na žalost, objavljeno samo pet priloga od kojih jedan izvan Jugoslavije, što je nedovoljno jer se time ne daje prava slika ondašnje stvarnosti u Jugoslaviji. Tih je priloga, posebno o odjecima španjolskog rata u dnevnoj, tjednoj štampi i časopisima, bilo puno više ali nisu objavljeni, što je prilično velik propust redakcije, jer je za pisanje povijesti i bolje sagledavanje nekoga povijesnog događaja potrebno sagledati i proučiti suprotna, negativna mišljenja, a ovdje ih nema.

Na kraju valja spomenuti i posljednje, deveto poglavlje koje obuhvaća nekoliko izvornih dokumenata posebne važnosti (okružnice, izvještaji, uputstva, pisma, apeli i drugi članci), dakle dokumente KPJ, što s popisom dobrovoljaca i kronologijom španjolskog rata čini posebno poglavlje na kraju pete knjige pod naslovom »Prilozi«. Posebnost dokumenata se, uz ostalo, sastoji u izvornom očitovanju važnosti i značaja španjolskog rata u međunarodnim odnosima, s jedne i brojnim mjerama i akcijama KPJ za solidarnost i pomoć španjolskom narodu u borbi protiv fašističkih zavojevača i domaćih pobunjenika, s druge strane. Osim toga, iz njih se vidi da je KPJ od početka pravilno shvatila svoj internacionalni zadatak prema španjolskom narodu, što pokazuju brojne i raznovrsne njene akcije koje je organizirala i inspirirala: od slanja i sudjelovanja velikog broja dobrovoljaca, preko organizacije materijalne i drugih oblika pomoći do otvorene i javne propagande, pisanom i živom riječi. Na sve je te i druge načine KPJ stajala uz španjolski narod protiv reakcionarnih i drugih klevetničkih izmišljotina o karakteru oslobodilačke borbe španjolskog naroda. Prema tome je zbornik sjećanja španjolskih dobrovoljaca iz Jugoslavije bogat izvor građe za znanstveno pisanje o toj epopeji međunarodnog proletarijata i prvome (u Evropi) snažnom otporu fašizmu. Ta će edicija ujedno dobro poslužiti svima koji žele bolje upoznati povijest radničkog pokreta, povijest revolucija, akcije i djelatnost naše Partije u otporima fašizmu, međunarodnu solidarnost i primjer proleterskog internacionalizma na djelu — odnosno, pridonijet će boljem razumijevanju drugoga svjetskog rata, narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u Jugoslaviji. Zbornik bi, osim toga, mogao dobro poslužiti boljem

¹¹ Kontradiktornih i neujednačenih stavova ima više, a ovdje navodim samo pisanje o neuspjeloj organizaciji dobrovoljaca iz Crne Gore za koje Blažo Jovanović kaže da je »za dobrovoljce organizirana ishrana, a data su i uputstva šta mogu da nose sa sobom. Skrenuta je pažnja da uzmu samo najnužnije i što nije upadljivo [...]« (V, 213). Međutim Andrija Mugoša, pišući o istom pitanju, kaže: »Kao i svi regruti i oni su imali kofer u kome je bila spakovana zimska odjeća, par veša i ostale vojničke potrebe. Tu je, naravno, bila i suva hrana za nekoliko dana [...]« (V, 218). Dakle, drugi pisac ne govori o organiziranoj ishrani, nego o nošenju hrane za nekoliko dana. Takvih i još izrazitijih neujednačenih stavova u vezi s ilegalnim nazivima, formiranjem pojedinih jedinica ima više, što je, mislim, veći propust redakcije nego pisaca.

i svestranijem upoznavanju mladog naraštaja s revolucionarnom borbom našega i međunarodnog proletarijata, odnosno boljem upoznavanju mladih generacija kako su se jugoslavenski dobrovoljci, pod vodstvom KPJ i zastavom međunarodne solidarnosti, borili za slobodu i druge uzvišene ciljeve čovječanstva.¹²

Na kraju, završavajući posljednje retke ovog prikaza, nadam se da će rezultati zbornika što prije prodrijeti u našu znanstvenu povijesnu literaturu i tako bolje pridonijeti razumijevanju važnih događaja nedavne prošlosti. Upravo to osvjetljavanje nedavne prošlosti, u kojoj španjolski rat ima važnu ulogu, omogućava svima, a posebno mladim generacijama, spoznaju prave istine o uspjesima i porazima svoje nacije i internacionalističkog udjela i doprinosa svoje radničke klase u obrani mira i demokracije. Povijest treba da omogući spoznaju svih pozitivnih i negativnih čina i osobina svojega i drugih naroda, odnosno klasa i pojedinih slojeva u prošlosti da bi se pravilnije mogla osvijetliti sadašnjost, te sigurnije i brže ići u budućnost, jer čovjek nije ili nije samo ono što je bio i što danas jest, već i ono što treba da bude.

Prema tome, povijest kao humanistička znanost uvijek treba da polazi od čovjeka jer je ona čovjekovo djelo, a često i »nedjelo« kojim sam sebi stvara okove i tako ostaje u otuđenosti. Zato Marx i kaže da »povijest nije ništa drugo do razvitak ljudskoga društva kroz svoju otuđenost prema slobodi«, a sloboda ne dolazi sama, već se svjesnom samostvaralačkom akcijom oslobađa. Biti svjestan toga ujedno znači biti svjestan kompleksa spoznaja o prošlosti i svijesti o cjelovitosti čovjekove esencije i egzistencije — egzistencije koja traje iz prošlosti kroz sadašnjost za budućnost. To je ujedno spoznaja o tome kojemu povijesnom trenutku pripadamo i koja je naša povijesna zadaća danas.

Upravo ta spoznaja o povijesti kao čovjekovom djelu budi i potiče interes za razmišljanje i osmišljavanje svijesti o prošlosti, a bez razumijevanja prošlosti ne može se shvatiti sadašnjost ni predočiti budućnost. Zato se i kaže da je povijest učiteljica života jer proučavanje prošlosti ukazuje na budućnost, a svijest o tome jest povijesna svijest koja se zasniva na bogatstvu povijesnih činjenica, iako nije i ne može biti samo skup tih činjenica, već živo tkivo koje ih prožima i osmišljava. To je ujedno dokaz potrebe i poziv za osmišljavanje brojnih činjenica iznesenih u tome zborniku.

Savo Pešić

¹² »Zbornik Španija 1936—1939. godine pokazat će našim mladim naraštajima kako su se jugoslovenski dobrovoljci borili pod stijegom Partije i zastavom međunarodne solidarnosti. U njemu će moći da se vide i od kolike koristi su bila njihova partijska i borbena iskustva u borbi svih naroda i narodnosti Jugoslavije protiv fašizma i okupatora, kao i docnije u izgradnji zemlje, konsolidiranju narodne vlasti, očuvanju nezavisnosti i razvitku samoupravnog socijalističkog društva« (Tito, V, str. 10).